

Εμπορευματικές σχέσεις και κεντρικός σχεδιασμός στον σοσιαλισμό

Σκέψεις για τον επαναπροσδιορισμό της σοσιαλιστικής προοπτικής

Γράφει ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΥΛΙΔΗΣ*

Τα πρώτα σοσιαλιστικά καθεστώτα αντιμετώπισαν προβλήματα για τα οποία δεν υπήρχαν έτοιμες και εύκολες λύσεις. Ένα από τα σημαντικότερα (αν όχι το σημαντικότερο) ήταν αυτό της θέσης των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων στην οικονομία σε συνάρτηση με τον κεντρικό σχεδιασμό της. Και σήμερα παραμένει ένα από τα ανοικτά και πλέον δυσεπίλυτα προβλήματα της σοσιαλιστικής θεωρίας. Στο άρθρο που ακολουθεί θα εξεταστούν ορισμένες πτυχές του και τρόποι αντιμετώπισής του, με πρόθεση τη συμβολή στη γενικότερη προσπάθεια προσδιορισμού του περιεχομένου που μπορούμε σήμερα να δώσουμε στον σοσιαλισμό-κομμουνισμό. Σαφώς πρόκειται για ανάλυση ελλιπή, η οποία αποτελεί σκιαγράφηση συγκεκριμένης κατεύθυνσης μελέτης του ζητήματος και όχι επιδίωξη οριστικής απάντησης σε αυτό.

1. Οικονομικά ζητήματα της σοσιαλιστικής εμπειρίας του 20ού αιώνα

Σοσιαλισμός και οικονομικός υπολογισμός: οι απόψεις του Μίζες και του Χάγιεκ

Ένα από τα επίμαχα ζητήματα που αφορούν τη δυνατότητα ανάπτυξης βιώ-

σιμης σοσιαλιστικής οικονομίας είναι αυτό του οικονομικού υπολογισμού, σε συνάρτηση με τη διασφάλιση της μετρησιμότητας και συγκρισιμότητας των οικονομικών δραστηριοτήτων (Greenwood, 2006). Σε αυτό εστίασαν την προσοχή δύο από τους σημαντικότερους επικριτές του σοσιαλισμού, ο Λούντβιχ φον Μίζες (Ludwig von Mises) και ο Φρίντριχ Χάγιεκ (Friedrich Hayek). Δίνοντας έμφαση στη σημασία των τιμών αγοράς, αμφισβήτησαν τη δυνατότητα οικοδόμησης βιώσιμης σοσιαλιστικής οικονομίας.

Ο Μίζες θεωρούσε ότι το μεγαλύτερο

* Αναπληρωτής καθηγητής ΑΠΘ

πρόβλημα μιας σοσιαλιστικής οικονομίας βρίσκεται στην αδυναμία της να κατανειμί επιτυχώς τους συντελεστές της παραγωγής, να λάβει αποφάσεις αναφορικά με το τι πρέπει να παραχθεί και τι συντελεστές παραγωγής πρέπει να χρησιμοποιηθούν, δεδομένου ότι δεν διαθέτει αντικειμενικά κριτήρια για κάτι τέτοιο.

Σύμφωνα με τον Μίζες, ο ορθολογικός οικονομικός υπολογισμός θα πρέπει να εδράζεται στις εκφρασμένες σε χρήμα ανταλλακτικές αξίες της εμπορευματικής οικονομίας, διότι τοιουτοτρόπως όλες οι ατομικές αξιολογήσεις των συμμετεχόντων σε αυτήν, τόσο για αγαθά κατώτερης τάξης (μέσα κατανάλωσης), όσο και ανώτερης (μέσα παραγωγής), ενσωματώνονται στη διαδικασία οικονομικού υπολογισμού (Mises, 1935: 95-97). Η τιμολόγηση των εμπορευμάτων –όχι μόνο των τελικών προϊόντων, αλλά και των ενδιάμεσων, συμπεριλαμβανομένων των μέσων παραγωγής– εκφρασμένη σε χρήμα προσφέρει τους όρους για ορθολογικές επιλογές χρήσης των διαθέσιμων πόρων. Ένα σύστημα ελεύθερα διαμορφούμενων τιμών επί όλων των διαθέσιμων συντελεστών της παραγωγής καθιστά εφικτή τη σύγκριση εναλλακτικών παραγωγικών δυνατοτήτων και μεθόδων και την πραγματοποίηση των βέλτιστων επιλογών.

Έτσι, προκειμένου να είναι εφικτός ο οικονομικός υπολογισμός, θα πρέπει διαμέσου των εμπορευματικών σχέσεων να διακινούνται όλοι οι συντελεστές της παραγωγής, οι φυσικοί πόροι, η εργατική δύναμη αλλά και τα μέσα παραγωγής.

Όμως, όπως επισημαίνει ο Μίζες, σε μια σοσιαλιστική οικονομία δεν θα υπάρξει η δυνατότητα ορθολογικού προσδιορισμού των τιμών των μέσων παραγωγής, δεδομένου ότι αυτά θα αποτελούν κρατική ιδιοκτησία και δεν θα ανταλλάσσονται. Έτσι, κι αν ακόμη τα καταναλωτικά αγαθά πωλούνται ως εμπορεύματα, το σύστημα των τιμών θα είναι προβληματικό, ο υπολογισμός με βάση το χρήμα θα είναι αδύνατος και δεν θα μπορούν να ληφθούν ορθολογικές οικονομικές αποφάσεις για την παραγωγική δραστηριότητα (Mises, 1935: 92).

Ο Μίζες επιχειρεί να περιγράψει τις δυσκολίες που θα συναντούσε μια σοσιαλιστική οικονομία όσον αφορά τον οικονομικό υπολογισμό σε συνθήκες απουσίας ελεύθερα διαμορφούμενων τιμών. Σε μια τέτοια οικονομία, θα υπάρχουν υπό κεντρική διεύθυνση χιλιάδες εργοστάσια σε λειτουργία, με πολύ λίγα από αυτά να παράγουν έτοιμα προς χρήση προϊόντα. Στην πλειονότητά τους θα παράγουν ημιτελή προϊόντα, και, συνεπώς, οι επιχειρήσεις θα είναι αλληλένδετες. Η διεύθυνση θα γνωρίζει ή θα νομίζει ότι γνωρίζει τους στόχους που πρέπει να επιτευχθούν και θα πρέπει να οργανώσει τις δραστηριότητές της με τρόπο ώστε να επιτευχθούν με τις μικρότερες δαπάνες, κάνοντας τους απαραίτητους υπολογισμούς, ώστε να βρει τον πιο φθινό δρόμο (Mises, 1935: 106).

Η κεντρική διεύθυνση όμως δεν θα έχει τα μέσα για να ελέγξει τα αποτελέσματα της λειτουργίας των επιχειρήσεων. Στην καλύτερη περίπτωση θα μπορεί να συγκρίνει την ποιότητα και την ποσότητα των προς κατανάλωση τελικών προϊόντων. Θα δυσκολευτεί εξαιρετικά όμως να συγκρίνει τις δαπάνες που ενσωματώθηκαν στην παραγωγή τους, διότι δεν θα μπορεί να έχει στη διάθεσή της την αξία των μέσων παραγωγής εκφρασμένη σε χρηματικές τιμές, όπως συμβαίνει στην εμπορευματική οικονομία (Mises, 1935: 106-108).

Ο Χάγιεκ, κινούμενος στον ίδιο άξονα σκέψης, συνέδεσε τη δυσκολία κεντρικού σχεδιασμού της οικονομίας με το πρόβλημα της γνώσης, επισημαίνοντας ότι τα δεδομένα αναφορικά με τις διάφορες περιστάσεις που θα πρέπει να ληφθούν υπόψη στην κλίμακα της κοινωνίας, προκειμένου να υπάρξει μια ορθολογική οικονομική κατάσταση, δεν υφίστανται ποτέ σε συγκεντρωμένη και ολοκληρωμένη μορφή, παρά είναι σκορπισμένα σε πληθώρα θραυσμάτων ατελούς γνώσης των ατόμων (Hayek, 1945: 520).

Γι' αυτό και θεωρούσε ότι στη λήψη οικονομικών αποφάσεων κρίσιμος είναι ο ρόλος των τιμών, υποστηρίζοντας ότι, αν θέλουμε να καταλάβουμε την πραγματική λειτουργία του συστήματος των

τιμών, θα πρέπει να το δούμε ως μηχανισμό μετάδοσης πληροφοριών. Σε ένα οικονομικό σύστημα εμπορευματικών σχέσεων μια αλλαγή στην τιμή ενός προϊόντος προκαλεί αλυσιδωτές αντιδράσεις κι έτσι οι παράγοντες που εμπλέκονται σε αυτό, χωρίς να έχουν σφαιρική γνώση του συστήματος, προσανατολιζόμενοι με τη βοήθεια των τιμών κάνουν τις απαραίτητες προσαρμογές. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της έλλειψης κάποιου είδους πρώτων υλών πληθώρα ανθρώπων, χωρίς καμία ιδιαίτερη εντολή, προσανατολιζόμενοι από την αλλαγή των τιμών προβαίνουν σε περισσότερο φειδωλή χρήση του (Hayek, 1945: 527).

Η κριτική του Μίζες και του Χάγιεκ στον σοσιαλισμό με έμφαση στο ζήτημα των τιμών δεν πρέπει να αγνοηθεί. Η πληροφοριακή σημασία του συστήματος τιμών σε συνάρτηση με την αποτύπωση της αλληλεπίδρασης μεταξύ προσφοράς και ζήτησης είναι αναμφιβόλως σημαντική για τη λήψη οικονομικών αποφάσεων.

Την ίδια στιγμή χρειάζεται να επισημάνουμε ότι η αναφορά του Μίζες και του Χάγιεκ στη σημασία των τιμών εντός της καπιταλιστικής αγοράς για την επίτευξη ορθολογικού οικονομικού υπολογισμού παραγνώριζε όλες τις προβληματικές πτυχές της, και πρωτίστως τον εγγενώς ανεξέλεγκτο και ανορθολογικό χαρακτήρα αυτής της αγοράς, με όλες τις επώδυνες κοινωνικές συνέπειές του.

Η μέθοδος του Καντορόβιτς και το ρεύμα του «βέλτιστου σχεδιασμού»

Στην ΕΣΣΔ η αντιμετώπιση του προβλήματος του ορθολογικού υπολογισμού κατά την οργάνωση της παραγωγής οδήγησε στη μέθοδο του «γραμμικού προγραμματισμού», την οποία εισηγήθηκε το 1939 ο Λεονίντ Καντορόβιτς (Leonid Kantorovich).

Η μέθοδος αυτή αφορά την ανίχνευση με μαθηματικό τρόπο του βέλτιστου αποτελέσματος σε μια γραμμική συνάρτηση μεταβλητών κάτω από συγκεκριμένους γραμμικούς περιορισμούς. Το μεγάλο πλεονέκτημά της είναι ότι επιτρέπει την

ανίχνευση του βέλτιστου τρόπου κατανομής περιορισμένων παραγωγικών πόρων σε εναλλακτικές χρήσεις τους. Έτσι καθίσταται δυνατό, εκκινώντας από τα φυσικά δεδομένα διαφόρων διαθέσιμων παραγωγικών τεχνικών και πόρων, να υπολογιστεί εκείνος ο συνδυασμός τους που σε βέλτιστο βαθμό υλοποιεί τους στόχους του παραγωγικού σχεδίου (Gardner, 1990).

Ο Καντορόβιτς συνέδεε τον γραμμικό προγραμματισμό με την παραγωγή των Αντικειμενικά Καθορισμένων Εκτιμήσεων (объективно обусловленные оценки) τις οποίες θεωρούσε αναγκαίες για τη βελτιστοποίηση του σχεδιασμού (Καντορόβιτς, 1960). Αυτές διαφέρουν από τις τιμές, δεδομένου ότι δεν προϋποθέτουν ανταλλαγή μεταξύ εμπορευμάτων, παρά συνιστούν λογιστικούς αριθμούς χρησιμοποιούμενους για οικονομικούς υπολογισμούς. Οι Αντικειμενικά Καθορισμένες Εκτιμήσεις (ή αλλιώς, σκιώδεις τιμές) μπορούν να οριστούν για κάθε περιορισμένο πόρο που απαιτείται για κάθε παραγόμενο προϊόν, προσδιορίζοντας τον βαθμό της σπάνης του. Συνακόλουθα, διαμέσου αυτών μπορούν να γίνουν συγκρίσεις μεταξύ των βέλτιστων υποθετικών παραγωγικών δαπανών και των αποτελεσμάτων τους, μεταξύ του όγκου των διαθέσιμων πόρων και της αξίας των εκροών, με στόχο την εκπόνηση του βέλτιστου σχεδίου παραγωγής τους, των βέλτιστων συνδυασμών των απαιτούμενων πόρων για την παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων.

Οι εκτιμήσεις αυτές δείχνουν σε ποια οικονομικά αποτελέσματα θα οδηγήσει η εμφάνιση στην παραγωγική διαδικασία μιας πρόσθετης μονάδας κάποιου παραγωγικού συντελεστή, κατά πόσο δηλαδή θα βελτιωθεί το τελικό αποτέλεσμα αν βελτιωθεί κατά μία μονάδα κάποιος από τους παραγωγικούς συντελεστές. Βεβαίως, οι Αντικειμενικά Καθορισμένες Εκτιμήσεις προϋποθέτουν ότι γνωρίζουμε το σύνολο των προϊόντων που πρόκειται να παραχθούν και το σύνολο των διαθέσιμων πόρων, καθώς και το σύνολο των εφικτών εναλλακτικών διαδικασιών μετατροπής των πόρων σε αποτέλεσμα.

Ο Καντορόβιτς είχε υπόψη τη βελτιστοποίηση του σχεδιασμού διαμέσου της βέλτιστης τιμολόγησης, δηλαδή ενός μοντέλου στο οποίο οι Αντικειμενικά Καθορισμένες Εκτιμήσεις θα υπολογίζονται με βάση το κόστος ευκαιρίας. Στόχος ήταν οι τιμές να αποτελούν οδηγό για τις βέλτιστες αποφάσεις και ένα αξιόπιστο μετρητή οικονομικής αποτελεσματικότητας.

Ο Καντορόβιτς θεωρούσε ότι με τη βοήθεια των Αντικειμενικά Καθορισμένων Εκτιμήσεων θα μπορούσαν πλέον στη σοβιετική οικονομία να γίνουν με καθαρά μαθηματικό τρόπο κρίσιμοι παραγωγικοί υπολογισμοί, όπως το πού θα πρέπει να ανεγερθεί ένα εργοστάσιο, ποιος εξοπλισμός να χρησιμοποιηθεί, πώς να κατανεμηθούν οι διάφορες παραγγελίες μεταξύ των εργοστασίων κ.λπ.

Οι εν λόγω Εκτιμήσεις μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τη βελτίωση της λειτουργίας μιας επιχείρησης, ενός κλάδου ή της οικονομίας συνολικά. Στην τελευταία περίπτωση μπορούσαν να θεωρηθούν ως οι τιμές ενός βέλτιστου εθνικού σχεδίου ή ως κοινωνικές αξιολογήσεις των διαθέσιμων πόρων, φυσικών, τεχνολογικών, εργασιακών.

Η μέθοδος των γραμμικού προγραμματισμού θεμελίωσε το ρεύμα του «βέλτιστου σχεδιασμού» (оптимальное планирование), το οποίο εμφανίστηκε στην ΕΣΣΔ τη δεκαετία του 1960, προσπαθώντας να αξιοποιήσει τα μαθηματικά για την αντιμετώπιση προβλημάτων οικονομικού σχεδιασμού και θέτοντας ως βασικό κριτήριο βελτιστοποίησης την ελαχιστοποίηση των δαπανών.

Οι εκπρόσωποί του (Καντορόβιτς, Νοβοζίλοφ, Νεμτίσνοφ) φρονούσαν ότι, δεδομένης της πολυπλοκότητας της οικονομίας, δεν θα είναι ποτέ εφικτός ο πλήρης προσδιορισμός των παραγόντων και τάσεων που τη διακρίνουν, ούτε ο κεντρικός έλεγχος πληθώρας απρόβλεπτων καταστάσεων και, συνεπώς, δεν θα είναι εφικτός ο πλήρης κεντρικός σχεδιασμός της. Γι' αυτό έκριναν ότι η οικονομία χρειάζεται ένα σύστημα εμπορευματικών σχέσεων συνδυασμένο με την ιδιοσυντήρηση των επιχειρήσεων (хозрасчет), προκειμένου να αυτορυθμί-

ζεται σε ορισμένο βαθμό. Θα πρέπει να τονιστεί ότι αντιλαμβάνονταν τον «βέλτιστο σχεδιασμό» όχι ως εναλλακτική λύση στις εμπορευματικές σχέσεις, αλλά αντιθέτως, ως οργανικά συνδεδεμένο με αυτές (Elman, 1968: 119).

Επειδή όμως οι εμπορευματικές σχέσεις δείχνουν μόνο την κατεύθυνση στην οποία θα πρέπει να κινηθεί η οικονομική δραστηριότητα (π.χ. προς την παραγωγή συγκεκριμένου προϊόντος) χρειάζεται να υπάρχει ένα κεντρικό οικονομικό σχέδιο που θα ορίζει τις βασικές αναλογίες ανάπτυξης της οικονομίας, καθώς και τις προδιαγραφές ελέγχου της δραστηριότητας των επιχειρήσεων.

Σύμφωνα με την αντίληψη του «βέλτιστου σχεδιασμού» το κέντρο εκπονεί τις προδιαγραφές επενδυτικής αποτελεσματικότητας και το ποσοστό συσσώρευσης στο εθνικό εισόδημα, καθώς και τις σχετικές αναλογίες και τιμές στους βασικούς κλάδους της οικονομίας. Οι επιμέρους κλάδοι εκπονούν με τη σειρά τους σχέδια προοπτικής, λαμβάνοντας υπόψη τη θέση κάθε επιχείρησης, τις διάφορες τεχνολογίες και τις βέλτιστες χρήσεις των υλικών που βρίσκονται σε έλλειψη. Οι επιχειρήσεις με τη σειρά τους συγκροτούν τα δικά τους βέλτιστα σχέδια (Elman, 1968: 117).

Οι υποστηρικτές του «βέλτιστου σχεδιασμού» πίστευαν ότι ήταν αναγκαίο οι τιμές να αντανακλούν τη ζήτηση και τη σπάνη των συντελεστών της παραγωγής. Γι' αυτό τον λόγο το κόστος παραγωγής, ως βάση υπολογισμού των τιμών, θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνει χρεώσεις για το πάγιο κεφάλαιο (ή οιονεί πρόσοδο για κάποια ιδιαιτέρως σπάνια μέσα παραγωγής) και διαφορεική πρόσοδο για τους φυσικούς πόρους (Elman, 1968: 126). Επίσης, οι τιμές θα έπρεπε να επιτρέπουν την επίδραση της ζήτησης όπως εκφράζεται διαμέσου της αγοράς. Ήταν της άποψης ότι οι τιμές παραγωγής αποτελούν καλύτερη βάση για την τιμολόγηση των προϊόντων από ό,τι οι τιμές με βάση την αξία (τα εργασιακά κόστη), διότι αναγνώριζαν ότι το κεφάλαιο αποτελεί αγαθό σε έλλειψη. Επρόκειτο για τιμές κόστους ευκαιρίας (σκιώδεις τιμές), οι

οποίες θα χρησιμοποιούνταν στην εκπόνηση του γενικού σχεδίου.

Το βασικό ζήτημα που επεδίωξαν να αντιμετωπίσουν οι εκπρόσωποι του «βέλτιστου σχεδιασμού» είναι η αποτελεσματική κατανομή των παραγωγικών πόρων που βρίσκονται σε έλλειψη για τους οποίους υφίστανται εναλλακτικές χρήσεις, προκειμένου να υλοποιηθούν οι στόχοι της κοινωνίας. Για τον λόγο αυτό φρονούσαν ότι δεν αρκεί μόνο ο υπολογισμός του κόστους παραγωγής ενός συγκεκριμένου προϊόντος, δεδομένου ότι διάφορα περιορισμένα μέσα παραγωγής μπορούν να εξυπηρετήσουν τον ίδιο σκοπό με πολύ διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα, αλλά θα πρέπει να υπολογίζεται και τι θα έχανε η κοινωνία αν δαπανούσε συγκεκριμένους πόρους για έναν παραγωγικό στόχο, στερώντας τους από την υλοποίηση άλλων.

Έχοντας υπόψη την κριτική του Μίζες στον σοσιαλιστικό σχεδιασμό της οικονομίας μπορούμε να πούμε ότι η μέθοδος του Καντορόβιτς έδειξε ότι είναι εφικτός ο υπολογισμός σε φυσικά μεγέθη, σε μια μη χρηματική κλίμακα αποτελεσματικότητας, όσον αφορά την υλοποίηση των στόχων του οικονομικού σχεδίου (Cockshott, 2007: 12). Σε συνάρτηση με την αντίληψη του «βέλτιστου σχεδι-

ασμού» έδειξε ότι ένα σύστημα λογιστικών τιμών που χρησιμοποιείται για τον κεντρικό σχεδιασμό μπορεί να λαμβάνει υπόψη τη σπάνη των φυσικών πόρων, αλλά και να ανατροφοδοτείται από τιμές αγοράς, επιτρέποντας ορθολογικές επιλογές μεταξύ διαφορετικών τεχνολογικών και παραγωγικών εφαρμογών. Αν οι λογιστικές τιμές εκφράζουν σχέσεις και αναλογίες στην κατανομή των πόρων σε μακροεπίπεδο, οι τιμές αγοράς καθιστούν εφικτή την τοποθέτησή τους σε μικροεπίπεδο.

Η πορεία των εμπορευματικών σχέσεων στην ΕΣΣΔ

Η άποψη του Μαρξ και του Ένγκελς ότι στη σοσιαλιστική κοινωνία δεν θα υπάρχουν εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις θεωρούνταν αξιωματικής ισχύος από τους ανθρώπους που επικείμενη την Οκτωβριανή Επανάσταση. Εκκινώντας από αυτή οι Σοβιετικοί οικονομολόγοι στα πρώτα χρόνια του νέου καθεστώτος –πρωτίστως την περίοδο που ονομάστηκε «Πολεμικός Κομμουνισμός»– υποτιμούσαν εξαιρετικά τη θέση των εμπορευματικών σχέσεων στη σοβιετική οικονομία. Ισχυρή ήταν η αντίληψη ότι στην ημερήσια διάταξη βρίσκεται η

γρήγορη συρρίκνωση έως κατάργησή τους.

Όμως κατά την ιστορική διαδρομή της ΕΣΣΔ και κυρίως από το τέλος της δεκαετίας του 1950 και μετά οι εμπορευματικές σχέσεις όχι μόνο αναγνωρίστηκαν ως αναπόφευκτες, αλλά διευρύνθηκαν σταδιακά. Η εξέλιξη αυτή ήταν συνυφασμένη με την προσπάθεια μετάβασης της ΕΣΣΔ (όπως και των άλλων σοσιαλιστικών χωρών της Ανατολικής Ευρώπης) από το μοντέλο εκτατικής ανάπτυξης σε ένα μοντέλο εντατικής ανάπτυξης.

Το οικονομικό σύστημα της ΕΣΣΔ, που στην πλέον καθαρή του μορφή είχε διαμορφωθεί και λειτουργήσει την περίοδο 1929-1953, είχε αρχίσει να παρουσιάζει τα όριά του. Ήταν επιτυχές, όσον αφορά τον στόχο της γρήγορης και εκτενούς εκβιομηχάνισης της χώρας, γεγονός που διασφάλισε τη νίκη της στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Είχε την ικανότητα γρήγορης εξάπλωσης και αναπαραγωγής υπάρχουσών τεχνολογιών (το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του εξοπλισμού, αλλά και του απαραίτητου σχεδιαστικού έργου για την ανέγερση και λειτουργία των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στην ΕΣΣΔ κατά τη δεκαετία του 1930 προήλθε κυρίως από αμερικανικές και δευτερευόντως από γερμανικές εταιρείες) με βάση μια κατεξοχήν ποσοτική αποτίμηση της χρήσης τους. Την ίδια στιγμή είχε πολύ μικρή δυνατότητα να ενθαρρύνει και να διασφαλίζει την ποιοτική εξέλιξη των μέσων παραγωγής, την ανάπτυξη νέων, καινοτόμων τεχνολογιών και προϊόντων.

Αυτό το σύστημα ήταν συνυφασμένο με μια κατεξοχήν εκτατικού τύπου ανάπτυξη της οικονομίας και την επίτευξη ποσοτικών αποτελεσμάτων, τα οποία άλλωστε (ακριβώς ως ποσοτικά αποτελέσματα) ήταν αυτό που σχεδίαζαν, μετρούσαν και επιβράβευαν τα οικονομικά πλάνα.

Η σχεδιοποιημένη διεύθυνση αυτού του συστήματος ήταν εξαιρετικά συγκεντρωτική. Στηριζόταν σε ισολογισμούς υλικών, αποτελούμενους από τις εισροές και εκροές που αφορούσαν την παραγωγή ενός προϊόντος. Όσο περισσότερο όμως αύξανε ο καταμερισμός εργασίας

και ο αριθμός των επιχειρήσεων, και όσο πιο περίπλοκη γινόταν η δομή της παραγωγής με την τεράστια αύξηση των τελικών αλλά και ενδιάμεσων προϊόντων, τόσο πιο δύσκολη γινόταν η κατάρτιση των ισολογισμών υλικών και των σχετιζόμενων με αυτά σχεδίων παραγωγής. Πλέον οι υποτυπώδεις και εξόχως συγκεντρωτικές μορφές σχεδιασμού και διεύθυνσης της οικονομίας (με αρκετές ανεπάρκειες μεθοδολογικής, οργανωτικής και τεχνικής φύσεως) άρχισαν να βρίσκονται σε ολόένα και μεγαλύτερη αναντιστοιχία προς τον τεράστιο και εξαιρετικά περίπλοκο παραγωγικό οργανισμό της χώρας. Τα κενά, οι αστοχίες και ανισορροπίες που προέκυπταν στα οικονομικά σχέδια αποσταθεροποιούσαν όλο το σύστημα παραγωγής, προκαλούσαν μεγάλα προβλήματα στην τροφοδοσία των επιχειρήσεων και του πληθυσμού, αρρυθμίες και μονομέρειες στην ανάπτυξη της οικονομίας.

Το οικονομικό μοντέλο που διαμορφώθηκε προπολεμικά στην ΕΣΣΔ ήταν θεμελιωμένο στις επιλογές των παραγωγών, των επιχειρήσεων που διέθεταν μονοπωλιακές δυνατότητες στην οικονομία, ενώ οι επιθυμίες των καταναλωτών λαμβάνονταν λίγο έως καθόλου υπόψη.

Η επιβράβευση ή η τιμωρία των επιχειρήσεων γινόταν με κριτήριο τον όγκο παραγωγής, την ποσότητα των προϊόντων και όχι με κριτήρια ποιότητας και ανταπόκρισής τους στις προτιμήσεις των καταναλωτών. Αυτός δε που αξιολογούσε τις επιχειρήσεις ήταν τα ανώτερα και υπεύθυνα για τη λειτουργία τους διοικητικά όργανα και όχι οι αποδέκτες, χρήστες και καταναλωτές των προϊόντων τους.

Ήταν ένα σύστημα που άφηνε λίγα περιθώρια για πρωτοβουλία, ρίσκο και καινοτομία. Η ΕΣΣΔ διέθετε εκτενές δίκτυο ινστιτούτων έρευνας και ανάπτυξης με υψηλά ειδικευμένο προσωπικό. Το μεγάλο της πρόβλημα αναφορικά με την καινοτομία βρισκόταν στις επιχειρήσεις, οι οποίες δεν είχαν κίνητρα για την εισαγωγή καινοτομιών. Βεβαίως, προέβαιναν σε μικροκαινοτομίες, δυσκολεύονταν όμως πολύ στην πραγματοποίηση καινοτομιών μεγάλης κλίμακας, στην ανάπτυξη ριζικά

νέων προϊόντων (Kotz, 2002: 99-100).

Σε συνάρτηση με τα ευρύτερα προβλήματα που αντιμετώπιζε αυτό το οικονομικό μοντέλο, προβληματικό ήταν και το σύστημα των τιμών, γεγονός που αναγνώρισε και ο ίδιος ο Στάλιν (Στάλιν, 1998: 45-46). Ως κεντρικά καθορισμένες οι τιμές παρέμεναν για μεγάλη χρονική περίοδο σταθερές, κάτι που έπαιξε θετικό ρόλο κατά τη διάρκεια εκβιομηχάνισης της χώρας (Itoh, 1995: 48). Δεδομένου όμως ότι ήταν άτεγκτες, δεν μπορούσαν να αντανακλούν τις αλλαγές στην ποιότητα των προϊόντων, να εκφράζουν τις διακυμάνσεις μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, όπως δεν ενθάρρυναν την παραγωγή αγαθών υψηλής ποιότητας και δεν τιμωρούσαν την προσφορά αγαθών κατώτερης ποιότητας. Επίσης, δεν συνέβαλλαν στον περιορισμό των ελλείψεων διαφόρων προϊόντων. Επρόκειτο, κατ' ουσίαν για «ψευδο-τιμές», όπως και το χρήμα αποτελούσε «ψευδο-χρήμα» (Itoh, 1995: 48).

Τη δεκαετία του 1960 όχι μόνο στην ΕΣΣΔ αλλά και στις περισσότερες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ήταν κυρίαρχη η αναγνώριση της αναγκαιότητας μεταρρύθμισης του οικονομικού συστήματος στην κατεύθυνση της διεύρυνσης της αυτονομίας των επιχειρήσεων και της ανάπτυξης των εμπορευματικών σχέσεων (Adam, 1993: 45-99). Το ζήτημα που παρέμενε ανοικτό ήταν σε ποια έκταση θα συνέβαινε αυτό και πώς θα αναπροσαρμόζονταν ο κεντρικός σχεδιασμός και οι μορφές ιδιοκτησίας.

Τελικά με τις μεταρρυθμίσεις της «Περεστρόικα» οι εμπορευματικές σχέσεις απελευθερώθηκαν πλήρως και σε συνάρτηση με τις εκτενείς ιδιωτικοποιήσεις της δεκαετίας του 1990 απέκτησαν καπιταλιστικό χαρακτήρα.

2. Ανιχνεύοντας τη σοσιαλιστική προοπτική

Για να έχουν χειραφετικό προσανατολισμό οι κοινωνικοί αγώνες στον σύγχρονο κόσμο είναι απολύτως αναγκαίο να προσ-

διορίσουμε το περιεχόμενο που μπορεί να έχει μια σοσιαλιστική κοινωνία. Η ανάγκη αυτή είναι αισθητή (Gindin, 2018). Ο τρόπος ικανοποίησής της, ωστόσο, δεν είναι καθόλου αυτονόητος.

Δεδομένων των επιστημών του προηγούμενου μέρους του άρθρου θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να σκιαγραφήσουμε ορισμένες πτυχές του σοσιαλισμού, ανιχνεύοντας απαντήσεις στα προβλήματα που αντιμετώπισαν τα πρώτα σοσιαλιστικά καθεστώτα. Συνάμα θα σχολιάσουμε, άμεσα ή έμμεσα, ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις στα ζητήματα αυτά.

Μορφές ιδιοκτησίας στον σοσιαλισμό

Το ζήτημα της σχέσης μεταξύ κεντρικού σχεδιασμού και αγοράς στον σοσιαλισμό συνδέεται με το ζήτημα των μορφών ιδιοκτησίας.

Οι μορφές ιδιοκτησίας σε μια σοσιαλιστική κοινωνία χρειάζεται να καθοριστούν με βάση ορισμένα κριτήρια: α) από τον βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα των υλικών παραγόντων της παραγωγής, το αν η χρήση τους απαιτεί ατομικές ή ομαδικές προσπάθειες ή προσπάθειες όλης της κοινωνίας, β) από το είδος της εργασιακής προσπάθειας που οι υλικοί παράγοντες της παραγωγής απαιτούν από τους εργαζόμενους και την επίδραση (σωματική και ψυχική) που ασκεί στους τελευταίους η εργασιακή τους δραστηριότητα και γ) από το μέγεθος της αμοιβής που μπορούν να έχουν από την εργασία τους και τον αντίστοιχο βαθμό ικανοποίησης των αναγκών τους.

Σε περιπτώσεις όπου η χρήση των μέσων παραγωγής εξαρτάται κυρίως από την εργασία μεμονωμένων ατόμων ή μικρών ομάδων, από την προσωπική προσπάθεια και τον ζήλο των εργαζομένων, η συνεταιριστική ιδιοκτησία, καθώς και μορφές μικρής ιδιωτικής-οικογενειακής ιδιοκτησίας μπορούν να είναι περισσότερο αποτελεσματικές.

Σε περιπτώσεις όπου η εργασιακή δραστηριότητα, λόγω της ίδιας της φύσης της (χειρωνακτική, επίπονη, ανθυγιει-

νή, μονότονη εργασία), ασκεί δυσμενή –σωματικά και ψυχικά– επίδραση στους εργαζόμενους και συνεπώς δεν μπορεί να αποτελεί γι’ αυτούς αυτοσκοπό, είναι αναγκαία η προσφορά οικονομικών κινήτρων για βελτίωση της εργασιακής προσπάθειας. Τα κίνητρα θα πρέπει να συνοδεύονται από κατάλληλες μορφές ιδιοκτησίας, οι οποίες θα αναδεικνύουν την ατομική ή ομαδική ευθύνη των εργαζομένων για το αποτέλεσμα της εργασίας τους, καθιστώντας εφικτή την ατομική ή ομαδική επιδίωξη μεγαλύτερων εισοδημάτων (μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις, συνεταιρισμοί, μετοχικές επιχειρήσεις εργαζομένων με συμμετοχή του κράτους). Μπορούμε να πούμε, γενικεύοντας, ότι στις περιπτώσεις όπου το οικονομικό κίνητρο, αλλά και ο οικονομικός εξαναγκασμός είναι απαραίτητοι παράγοντες βελτίωσης της δραστηριότητας των εργαζομένων οι επιχειρήσεις χρειάζεται να έχουν μορφές ιδιοκτησίας που αναδεικνύουν την άμεση ευθύνη τους για την απόδοσή τους.

Για την ύπαρξη και ανάπτυξη μιας σοσιαλιστικής οικονομίας είναι απαραίτητος ένας ισχυρός τομέας ευρισκόμενος υπό άμεσα κρατική-κοινωνική ιδιοκτησία και κεντρικό σχεδιασμό. Ο τομέας αυτός θα πρέπει να περιλαμβάνει επιχειρήσεις στρατηγικής σημασίας, με υψηλό επίπεδο αλληλεξάρτησης, η λειτουργία των οποίων επηρεάζει το σύνολο της οικονομίας. Μεγάλη σημασία για την εγκαθίδρυση άμεσα κρατικής ιδιοκτησίας έχει το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης των μέσων παραγωγής. Εν προκειμένω, βέλτιστο μπορεί να θεωρηθεί το επίπεδο της εκτενούς αυτοματοποιημένης παραγωγής, συνοδευόμενη από την αυτοματοποίηση του ελέγχου και της ρύθμισης των παραγωγικών διαδικασιών, με δεδομένη την ανεπτυγμένη ικανότητα ακριβούς σχεδίασης των παραγωγικών δραστηριοτήτων, την υψηλή προβλεψιμότητα των αποτελεσμάτων τους από ποσοτική και ποιοτική σκοπιά.

Ο ευρισκόμενος υπό άμεσα κρατική-κοινωνική ιδιοκτησία τομέας της οικονομίας μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά όταν αφορά επιχειρήσεις στις

οποίες δεν είναι απαραίτητη η άσκηση εξαναγκασμού στους εργαζόμενους, προκειμένου να βελτιώνουν την εργασία τους. Κάτι τέτοιο είναι εφικτό στην περίπτωση που κυρίαρχο κίνητρο της εργασιακής προσπάθειας αποτελεί η ικανοποίηση της εσωτερικής ανάγκης των εργαζομένων για εργασία. Εξόχως σημαντική προϋπόθεση, επίσης, είναι η de facto ικανότητά τους να διαχειρίζονται συλλογικά την παραγωγική τους δραστηριότητα και πρωτίστως να συμμετέχουν στη διαμόρφωση των στόχων και σχεδίων της.

Οι εμπορευματικές σχέσεις στον σοσιαλισμό

Βασικός στόχος μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας είναι να καταργήσει την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, διασφαλίζοντας για όλα τα μέλη της το δικαίωμα –ακριβώς ως κοινωνικό δικαίωμα– στην εργασία, καθώς και τη δυνατότητα ικανοποίησης των θεμελιωδών αναγκών τους. Η πρόσβαση στην κατανομή αγαθών θα πρέπει να είναι εργασιακή, να συνδέεται δηλαδή με την προσφορά συγκεκριμένης εργασίας στην κοινωνία. Βεβαίως, το μέγεθος της αμοιβής για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν μπορεί να μην βρίσκεται σε σχετική αντιστοιχία προς την προσφερόμενη εργασία. Την ίδια στιγμή, οι θεμελιώδεις ανάγκες –για τροφή, μόρφωση, περίθαλψη, στέγη, προστασία μητρότητας και γήρατος– θα πρέπει να ικανοποιούνται σε αύξουσα κλίμακα βάσει κοινωνικών παροχών (σε χρηματική ή ακρήματη μορφή ή συνδυασμό αυτών) προς όλα τα μέλη της κοινωνίας.

Από στρατηγική σκοπιά η ανάπτυξη της σοσιαλιστικής κοινωνίας θα πρέπει να οδηγήσει στην κατίσχυση της κατανομής αγαθών με τη μορφή κοινωνικού μισθού σε όλα τα μέλη της, ο οποίος θα βρίσκεται σε αντιστοιχία προς τις ανάγκες τους, ενώ θα είναι ανεξάρτητος από την εργασία που προσφέρουν. Η δε εργασία θα αντιμετωπίζεται κυρίως ως δημιουργική ανάγκη των ατόμων και όχι ως υποχρέωση. Η κοινωνία στην οποία η εργασία έχει καταστεί δημιουργική δρα-

στηριότητα και εσωτερική ανάγκη, ενώ η κατανομή μεταξύ των μελών της του προοριζόμενου για κατανάλωση προϊόντος γίνεται κυρίως κατά αντιστοιχία προς τις ανάγκες τους, φυσικές και πολιτισμικές, και όχι προς την προσφερόμενη εργασία, μπορεί να θεωρηθεί ώριμη κομμουνιστική κοινωνία.

Η πορεία υλοποίησης του στόχου αυτού συνάπτεται όχι ακριβώς με την κατάργηση των εμπορευματικών σχέσεων (κάτι τέτοιο δεν μπορεί να θεωρηθεί εφικτό), αλλά με τον μετασχηματισμό τους (σε συνάρτηση με ευρύτερες αλλαγές στο χαρακτήρα της εργασίας), την ένταξή τους σε ένα πλαίσιο σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Κάνοντας λόγο για τη σχέση μεταξύ εμπορευματικής παραγωγής και σοσιαλισμού πρέπει να έχουμε υπόψη ότι η πρώτη δεν μπορεί να ταυτιστεί με την κεφαλαιοκρατική οικονομία, δεδομένου ότι εμφανίστηκε πριν από αυτή και αναπτύχθηκε κάτω από ποικίλες μορφές ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής.

Οι εμπορευματικές-χρηματικές σχέσεις καθίστανται καπιταλιστικές όταν η εργατική δύναμη μετατρέπεται σε εμπόρευμα. Όταν, δηλαδή η διαβίωση των εργαζομένων καθορίζεται από την πώληση της εργατικής τους δύναμης στους καπιταλιστές, με αντίστοιχη ιδιωτική συσσώρευση πλούτου βάσει της ιδιοκτησίας κεφαλαίου. Οι εμπορευματικές σχέσεις δεν προϋποθέτουν απαραίτητα την ύπαρξη καπιταλιστών και μισθωτών εργαζομένων. Υπήρξαν, άλλωστε, σε διάφορες μορφές και ποικίλους βαθμούς ανάπτυξης και στις σοσιαλιστικές κοινωνίες του 20ού αιώνα. Συνεπώς μπορούν να υπάρξουν και εντός μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας του μέλλοντος, στο πλαίσιο σοσιαλιστικών μορφών ιδιοκτησίας.

Οι εμπορευματικές σχέσεις συνδέονται με τον διαχωρισμό των παραγωγών από τους καταναλωτές, πρωτίστως ως συνέπεια του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Αν έχουμε υπόψη ένα οικονομικό σύστημα καταμερισμού εργασίας μεγάλης κλίμακας που εξελίσσεται δυναμικά, στο οποίο εισάγονται διαρκώς νέα μέσα παραγωγής, καθώς και νέες

παραγωγικές μέθοδοι για παραγωγή νέων προϊόντων, είναι αδύνατο να υποθέσουμε ότι οι παραγωγοί μπορούν α priori –χωρίς ένα σύστημα ανατροφοδότησης με τους αποδέκτες των προϊόντων τους– να γνωρίζουν τι ακριβώς καταναλωτικά αγαθά θα πρέπει να παράγουν για τους καταναλωτές, όπως και τι μέσα παραγωγής θα πρέπει να παράγουν για άλλους παραγωγούς.

Η δυσκολία συνίσταται στο γεγονός ότι οι ανάγκες των ανθρώπων δεν μπορούν να προσφέρουν καμία πληροφορία στο σύστημα παραγωγής παρά μόνο διά της σύνδεσής τους με τα προϊόντα/τις υπηρεσίες που τις ικανοποιούν. Υπάρχουν στοιχειώδεις ανάγκες, οι οποίες ικανοποιούνται με ένα μόνο τρόπο: π.χ. η ανάγκη για αέρα και νερό. Ωστόσο, όμως, οι περισσότερες ανάγκες ικανοποιούνται με ποικίλους τρόπους, με ευρύ φάσμα προϊόντων και υπηρεσιών: π.χ. η ανάγκη για τροφή και μέσα παρασκευής της, για ένδυση, για κατοικία και εξοπλισμό της, για προστασία της υγείας, σωματική άσκηση, αναψυχή, όπως και η ανάγκη για μόρφωση, ψυχαγωγία, πολιτιστική δραστηριότητα κ.λπ. Εν προκειμένω, οι ανάγκες των ανθρώπων εκφράζονται ως επιθυμίες συγκεκριμένων προϊόντων και υπηρεσιών, οι οποίες αλλάζουν σε συνάρτηση με την προσφορά τους. Το ίδιο ισχύει και για τις παραγωγικές ανάγκες των διαφόρων επιχειρήσεων για πρώτες ύλες και μέσα παραγωγής. Και αυτές εκφράζονται ως επιθυμίες συγκεκριμένων προϊόντων και υπηρεσιών, οι οποίες αλλάζουν σε συνάρτηση με την προσφορά νέων προϊόντων και υπηρεσιών.

Έτσι, οι ανάγκες από μόνες τους δεν μπορούν να μετρηθούν με κάποιο τρόπο, παρά μπορούν να καταγραφούν ως καταναλωτικές επιθυμίες. Δεδομένου ότι αυτές είναι πάντα περιορισμένες από συγκεκριμένες αγοραστικές δυνατότητες που καθορίζονται από τις αμοιβές, δομούνται σε ιεραρχίες επιθυμιών-προτιμήσεων. Σε ένα πολύπλοκο και δυναμικό σύστημα κατανάλωσης οι καταναλωτές αλλάζουν συχνά τις επιθυμίες τους, ως συνέπεια της εμφάνισης νέων προϊόντων και υπηρεσιών που υποκαθιστούν άλλα

προϊόντα στην ικανοποίηση αναγκών, αλλά και ως συνέπεια της αλλαγής, σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα, των προτεραιοτήτων με τις οποίες ικανοποιούν τις διαφορετικές ανάγκες τους.

Στην περίπτωση που σε ένα σοσιαλιστικό οικονομικό σύστημα θα αλλάζουν δυναμικά τα παραγόμενα προϊόντα (είτε πρόκειται για καταναλωτικά αγαθά, είτε για μέσα παραγωγής), θα αλλάζουν δυναμικά και οι επιθυμίες των καταναλωτών, καθώς και οι ιεραρχίες αυτών των επιθυμιών.

Οι αλλαγές αυτές και, εν γένει, οι επιθυμίες των καταναλωτών, στις ποσοτικές και ποιοτικές διαστάσεις τους, δεν μπορούν να γίνουν γνωστές στους παραγωγούς παρά κυρίως διά της αγοράς συγκεκριμένων προϊόντων και υπηρεσιών και της διακύμανσης της σχέσης μεταξύ προσφοράς και ζήτησης που αυτή η αγορά επιφέρει.

Ειδάλλως, στην περίπτωση που επιχειρηθεί η καταγραφή τους διαμέσου απλών δηλώσεων των καταναλωτών (σε ένα σοσιαλιστικό σύστημα χωρίς εμπορευματικές σχέσεις δεν θα υπήρχε άλλος τρόπος καταγραφής τους) χωρίς τη σύνδεσή τους με συγκεκριμένη αγορά προϊόντων, ο καθένας θα τείνει να δηλώνει όσο γίνεται περισσότερες καταναλωτικές επιθυμίες, στη μέγιστη δυνατή ποσοτική και βέλτιστη ποιοτική διάστασή τους, κάτι που δεν θα επέτρεπε τη συγκρότηση στόχων παραγωγής, δεδομένων των πάντα περιορισμένων διαθέσιμων πόρων.

Ειρήσθω εν παρόδω ότι οι αντιλήψεις που ταυτίζουν τον σοσιαλισμό με ένα είδος οριζόντιου-συμμετοχικού σχεδιασμού χωρίς εμπορευματικές σχέσεις και κεντρικό διοικητικό σχεδιασμό (Hahnel, 2012), κατατείνουν στην αναγωγή του σχεδιασμού σε διαδικασία συγκέντρωσης καταναλωτικών επιθυμιών και παραγωγικών προθέσεων.

Η άρνηση της αναγκαιότητας ενός –πέραν των άμεσων παραγωγών– διοικητικού-οικονομικού μηχανισμού συνταιριάσματος των δηλούμενων καταναλωτικών επιθυμιών με τις παραγωγικές προθέσεις εκκινεί από την ψευδαίσθηση, ότι στον

σοσιαλισμό δεν θα υπάρχουν αντιθέσεις εντός της εργασίας οι οποίες θα εκδηλώνονται τόσο στις διαφορετικές δυνατότητες των εργαζομένων όσο και στα διαφορετικά συμφέροντά τους αναφορικά με την εργασία που προσφέρουν και το μερίδιο καταναλωτικών αγαθών που λαμβάνουν (για μια αξιολογημένη κριτική αυτής της άποψης βλ. Laibman, 2014).

Σε μια σοσιαλιστική οικονομία οι καταναλωτές θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να επιλέγουν τα αγαθά και τις υπηρεσίες με τα οποία θα ικανοποιούν τις ανάγκες τους. Συνεπώς, θα πρέπει να υπάρχουν εναλλακτικές επιλογές, σε μια δυναμική εξέλιξη των αγαθών και υπηρεσιών, η οποία θα αλλάζει και τη δομή των καταναλωτικών επιθυμιών, καθώς και την ιεραρχία αυτών των επιθυμιών. Αν θεωρήσουμε ότι τα καταναλωτικά αγαθά και οι υπηρεσίες θα παράγονται και θα προσφέρονται πάντα εντός συγκεκριμένων –έστω και μεγάλων– ορίων, δεδομένου ότι πάντα θα είναι περιορισμένοι οι πόροι που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή τους, τότε η πρόσβαση στα καταναλωτικά αγαθά δεν μπορεί παρά να διαμεσολαβείται από κάποια (και από κάποια) χρηματική αμοιβή, η οποία θα ορίζει τις αγοραστικές δυνατότητες αυτού που την λαμβάνει.

Σε μια σοσιαλιστική κοινωνία εμπορεύματα, εκτός από τα μέσα κατανάλωσης, θα είναι και τα μέσα παραγωγής. Αν οι κρατικές επιχειρήσεις –τουλάχιστον ένα σημαντικό μέρος τους– θα έχουν τη δυνατότητα να επιλέγουν μέσα παραγωγής και να αλλάζουν ευέλικτα τη δραστηριότητά τους με βάση τις αλλαγές στην τεχνολογία και τη ζήτηση των προϊόντων, τότε θα πρέπει να αποκτούν μέσα παραγωγής ως εμπορεύματα.

Σημαντική εξέλιξη στο ζήτημα αυτό θα μπορούσε να είναι η προοπτική συμμετοχής των επιχειρήσεων στη σχεδίαση των μέσων παραγωγής που επιθυμούν, η δημιουργία, δηλαδή, μέσων παραγωγής κατά παραγγελία, με τρόπο ώστε, προτού ξεκινήσει η παραγωγή ενός προϊόντος που αφορά μέσα παραγωγής, να είναι ήδη γνωστός ο αποδέκτης του ή

ακόμη περισσότερο να έχει ήδη γίνει η αγορά του. Σε ένα υψηλά αυτοματοποιημένο σύστημα παραγωγής, στο οποίο η ψηφιακή μορφή ενός προϊόντος θα μπορεί με τη μέγιστη ακρίβεια να μετατρέπεται σε υλικό αποτέλεσμα, η αγορά αυτού του προϊόντος, ταυτιζόμενη με την παραγγελία του, μπορεί να προηγείται της παραγωγής του, έτσι ώστε οι παραγωγοί μέσω παραγωγής να γνωρίζουν κάθε στιγμή ακριβώς τι παράγουν, για ποιον και σε τι ποσότητες. Σε αυτή την περίπτωση αίρεται η απόσταση μεταξύ των παραγωγών μέσω παραγωγής και των πελατών τους, μεταξύ προσφοράς και ζήτησης μέσω παραγωγής.

Ας σημειώσουμε ότι σε μια σοσιαλιστική οικονομία του μέλλοντος σαφώς μπορούμε να φανταστούμε τον καταμερισμό σε ορισμένη κλίμακα των παραγωγικών πόρων χωρίς εμπορευματικές ανταλλαγές, βάσει καθαρά τεχνικών υπολογισμών, θεμελιωμένων σε νόρμες-παραμέτρους παραγωγής και ποσοτώσεις κατανομής. Η έκταση αυτού του καταμερισμού μπορεί να αυξάνει κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Στο βαθμό όμως που ο τομέας εντός του οποίου θα λαμβάνει χώρα αυτός ο καταμερισμός θα συναντά τις παραγωγικές μονάδες που βρίσκονται εκτός του εκεί οι οικονομικές σχέσεις δεν μπορούν να μην είναι εμπορευματικές.

Ο ρόλος του κεντρικού σχεδιασμού στον σοσιαλισμό

Δεδομένης της διατήρησης των εμπορευματικών σχέσεων, τίθεται το κρίσιμο ερώτημα: ποια η σημασία και η θέση του κεντρικού σχεδιασμού σε μια σοσιαλιστική οικονομία;

Κατ' αρχάς, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οικονομικός σχεδιασμός υφίσταται και εντός της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, και μάλιστα σε μεγάλη κλίμακα, στο εσωτερικό των πολυεθνικών εταιρειών. Ο Λι Φίλιπς (Leigh Phillips) και ο Μίτσαλ Ροζουόρσκι (Michal Rozworski) αναφέρουν το εμβληματικό παράδειγμα της Walmart, μιας κολοσσιαίου μεγέθους εταιρείας η οποία μπορεί μεν να

λειτουργεί εντός της αγοράς, πλην όμως στο εσωτερικό της καθετί σχεδιάζεται. Η Walmart δίνει την αίσθηση μιας σχεδιοποιημένης οικονομίας μεγέθους συγκρίσιμου με αυτό της ΕΣΣΔ στο μέσον του Ψυχρού Πολέμου (Phillips & Rozworski, 2019: 31). Οι δύο ερευνητές εξετάζουν και την περίπτωση της Amazon, η οποία χρησιμοποιεί προηγμένο λογισμικό και αυτοματοποιημένα συστήματα για να πραγματοποιεί τις λειτουργίες της, αποτελώντας μια γιγάντια σχεδιοποιημένη μηχανή διανομής αγαθών (Phillips & Rozworski, 2019: 92).

Όμως στον σύγχρονο κόσμο ο σχεδιασμός υφίσταται και σε επίπεδο εθνικών οικονομιών και μάλιστα τόσο μεγάλων όπως αυτή της Κίνας. Ο κεντρικός οικονομικός σχεδιασμός στην Κίνα εδράζεται σε πενταετή σχέδια, τα οποία αφορούν ευρύτατο φάσμα πεδίων και ζητημάτων της οικονομικής δραστηριότητας και κοινωνικής ζωής (Central Committee of the Communist Party of China, 2016). Ως προς τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται δεν πρόκειται πλέον για σχέδια-εντολές που καθορίζουν την τοποθέτηση των πόρων, αλλά για σχέδια που ορίζουν τις γενικές κατευθύνσεις ανάπτυξης της οικονομίας και δομομετρικά σε τιμές αγοράς βάσει οικονομετρικών μοντέλων (Chow, 2005: 193-203).

Το κράτος στον σύγχρονο καπιταλισμό σχεδιάζει και δρομολογεί με αποφασιστικό τρόπο την οικονομική ανάπτυξη σε συνάρτηση με την προώθηση της τεχνολογικής καινοτομίας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση των ΗΠΑ, μιας χώρας που πρωταγωνιστεί στην τεχνολογική καινοτομία, ενώ φημίζεται για την ελεύθερη οικονομία της. Στο βιβλίο της με τίτλο *The Entrepreneurial State* η Μαριάννα Ματσουκάτο (Mariana Mazzucato) εξετάζει τον ρόλο που έπαιξαν και παίζουν οι δημόσιοι οργανισμοί των ΗΠΑ (DARPA, ARPA-E, NSF, NNI κ.ά.) στην προώθηση της τεχνολογικής καινοτομίας και στην ανάπτυξη της οικονομίας. Η συγγραφέας αποκαλύπτει ότι οι επενδύσεις που χρειάστηκαν για την ανάπτυξη σημαντικών νέων τεχνολογιών, οι οποίες ενείχαν το στοιχείο της εξαιρετικής

αβεβαιότητας, δεν προέκυψαν από τις δυνάμεις της αγοράς, από τα περιβόητα κεφάλαια επιχειρηματικών συμμετοχών, αλλά από τον καθοριστικό ρόλο τους κράτους. Το τελευταίο δεν διευκόλυνε απλώς την ανάπτυξη της οικονομίας της γνώσης αλλά, έχοντας στρατηγικό όραμα και κάνοντας στοχευμένες και τολμηρές επενδύσεις, κατ' ουσίαν τη δημιούργησε (Mazzucato, 2015: 108-111).

Το έργο της Ματσουκάτο απαντά με τον τρόπο του στις απόψεις του Μίτζες και του Χάγιεκ που έβλεπαν μόνο στην αγορά – στην επιχειρηματική δραστηριότητα των ιδιωτών– την κινητήρια δύναμη της οικονομικής προόδου. Απαντά επίσης στην άποψη ότι μόνο διά της αγοράς και με βάση τους νόμους της (την αρχή της κερδοφορίας) θα πρέπει να γίνεται η τοποθέτηση πόρων. Η Ματσουκάτο αποδεικνύει ότι, εάν στην οικονομία υπήρχε μόνο η ιδιωτική «λογική» που υπερασπίζονται ο Μίτζες και ο Χάγιεκ, χωρίς τον στρατηγικό-αναπτυξιακό ρόλο και τις επενδύσεις του κράτους, πολλές καινοτόμες εφευρέσεις δεν θα είχαν αναπτυχθεί και αξιοποιηθεί (Mazzucato, 2015: 71).

Περνώντας τώρα στο ζήτημα του χαρακτήρα και του ρόλου που θα μπορούσε να έχει ο κεντρικός σχεδιασμός σε μια σοσιαλιστική οικονομία, χρειάζεται να επισημάνουμε ότι αυτός θα πρέπει, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, να αφορά όλη την οικονομία. Εν προκειμένω, η σημασία του κεντρικού σχεδιασμού έχει να κάνει με τον προσδιορισμό των στρατηγικών στόχων ανάπτυξης της οικονομίας, των κατευθύνσεων της επιστημονικοτεχνικής και κοινωνικής προόδου, με τη λήψη αποφάσεων για τις κύριες επενδύσεις οι οποίες επηρεάζουν τη δομή της οικονομίας.

Ο Όσκαρ Λάνγκε (Oskar Lange) διακρίνει στον κεντρικό σχεδιασμό δύο βασικές λειτουργίες: α) την κατανομή του εθνικού εισοδήματος μεταξύ συσσώρευσης και κατανάλωσης και β) την κατανομή των επενδύσεων μεταξύ των διάφορων κλάδων της οικονομίας. Η πρώτη καθορίζει τον γενικό ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης, ενώ η δεύτερη την κατεύθυνση της ανάπτυξης (Lange, 1958: 7). Εκτός αυτών, ο σχεδιασμός πρέπει να

ασχολείται με τον συντονισμό των δραστηριοτήτων των διάφορων κλάδων της οικονομίας, χωρίς τον οποίο ενδέχεται να μην είναι δυνατή η πραγματοποίηση επενδύσεων, μιας και μπορεί να μην παράγονται κάποια απαραίτητα επενδυτικά αγαθά (Lange, 1958: 7-8).

Από τη σκοπιά της στρατηγικής του σοσιαλισμού ο κεντρικός σχεδιασμός θα πρέπει να προσανατολίζει την ανάπτυξη της οικονομίας σε αλλαγές που έχουν κρίσιμες κοινωνικές συνέπειες, όπως είναι η εξάλειψη των αντιθέσεων μεταξύ διαφορετικών ειδών εργασίας (φυσικής και διανοητικής, κοπιώδους και ευχάριστης), των αντιθέσεων μεταξύ διαφορετικών περιοχών –μεταξύ πόλης και χωριού– η κοινωνική διασφάλιση της πρόσβασης των εργαζομένων στα αναγκαία μέσα διαβίωσης, σε υπηρεσίες περίθαλψης και αναψυχής, μόρφωσης και ψυχαγωγίας και βεβαίως η προστασία και αποκατάσταση του περιβάλλοντος.

Σαφώς το σοσιαλιστικό κράτος δεν χρειάζεται να χρησιμοποιεί παντού διοικητικές μεθόδους για να κατευθύνει την οικονομική δραστηριότητα βάσει του κεντρικού σχεδιασμού. Οι διοικητικές μέθοδοι μπορούν να αφορούν ένα σύνολο επιχειρήσεων που βρίσκονται υπό άμεση κρατική ιδιοκτησία και διεύθυνση. Σε ό,τι αφορά την υλοποίηση των στόχων του σχεδιασμού στην οικονομία συνολικά το σοσιαλιστικό κράτος μπορεί να χρησιμοποιεί ευρύ φάσμα οικονομικών μεθόδων, όπως είναι η φορολογία, η πίστη, η πολιτική τιμών, από κοινού με την καθιέρωση για τις επιχειρήσεις γενικών ενδεικτικών παραμέτρων και προδιαγραφών που προσανατολίζουν τη δραστηριότητά τους και επιτρέπουν την αξιολόγησή της.

Υπάρχει όμως και ο κεντρικός σχεδιασμός με τη στενή έννοια που αφορά τομείς και επιχειρήσεις οι οποίες βρίσκονται υπό άμεση κρατική ιδιοκτησία και διεύθυνση. Αυτός είναι σκόπιμο να καλύπτει βασικούς τομείς, όπως είναι οι κύριες πρώτες ύλες, βασικά μέσα παραγωγής, οι υποδομές (ενεργειακές, συγκοινωνιακές), ενδεχομένως και ορισμένα αγαθά μαζικής κατανάλωσης.

Εδώ η διαδικασία σχεδιασμού θα πρέπει να συνταιριάζει τα στοιχεία του συγκεντρωτισμού και της αποκέντρωσης, των στρατηγικών στόχων του κέντρου με τις ιδιαιτερότητες, δυνατότητες και επιλογές της κάθε επιχείρησης. Ο οικονομικός σχεδιασμός μπορεί να είναι πολλαπλών επιπέδων και να έχει τη μορφή επαναληπτικών επαφών μεταξύ κέντρου και επιχείρησης. Η επιχείρηση λαμβάνει από το κέντρο μερικές συνολικές παραμέτρους (στοιχεία ελέγχου) που περιγράφουν τη δραστηριότητά της για συγκεκριμένη περίοδο και συμπληρώνει τις λεπτομέρειες, δηλώνοντας την αναμενόμενη τεχνική αλλαγή, την ποικιλία των προϊόντων που θα παράγει, το κόστος κ.λπ.

Όλα αυτά στη συνέχεια συγκεντρώνονται και επιστρέφονται στο κέντρο, το οποίο λαμβάνει έτσι πληροφορίες από τις χαμηλότερες βαθμίδες οικονομικής δραστηριότητας για τις υπάρχουσες δυνατότητες. Οι υπηρεσίες κεντρικού σχεδιασμού, χρησιμοποιώντας τεχνικές εισροών-εκροών, εξισορροπούν τις διάφορες χρήσεις προϊόντων με τα διαθέσιμα χρηματοοικονομικά μέσα, καταλήγοντας σε μια πληρέστερα τεκμηριωμένη εκδοχή του συνολικού σχεδίου, η οποία διασφαλίζει τον διακλαδικό συντονισμό με βάση στοιχεία που προέρχονται από τον λεπτομερή σχεδιασμό που πραγματοποιείται στις επιχειρήσεις. Όταν αυτή η εκδοχή επιστρέψει στις επιχειρήσεις, θα διαφέρει κάπως από την αρχική, απαιτώντας τροποποίηση των λεπτομερέστερων σχεδίων των επιχειρήσεων. Σε κάθε γύρο επικοινωνίας μεταξύ του κέντρου και των επιχειρήσεων, οι διαφορές γίνονται μικρότερες και επιτυγχάνεται σταδιακά σύγκλιση των αντίστροφων διαδικασιών σχεδιασμού (Laibman, 1992: 67).

Ανακύπτει το ερώτημα του κατά πόσο οι επιχειρήσεις που βρίσκονται υπό άμεσο κεντρικό σχεδιασμό θα πρέπει να περιορίζουν τις δραστηριότητές τους αποκλειστικά στις προβλέψεις των συμπεφωνημένων σχεδίων. Δεδομένου ότι υπάρχουν πάντα απρόβλεπτες καταστάσεις (με τη μορφή είτε προβλημάτων, είτε νέων δυνατοτήτων) τις οποίες κανέ-

να σχέδιο δεν μπορεί εκ προοιμίου να προβλέψει, οι επιχειρήσεις αυτού του είδους, εκτός από τη λειτουργία τους στο πλαίσιο του σχεδίου, είναι σκόπιμο να έχουν το δικαίωμα αυτόνομης πραγματοποίησης συμπληρωματικών επενδύσεων. Αυτό θα τους δώσει μεγαλύτερη ευελιξία επενδυτικών αποφάσεων, όταν για παράδειγμα ανακύπτει η ανάγκη για μη προβλέψιμες επισκευές, αγορά εξοπλισμού ή πραγματοποίηση κάποιας τεχνικής βελτίωσης (Lange, 1958: 12).

Ο Λέιμπμαν επισημαίνει τη σκοπιμότητα οι επιχειρήσεις που βρίσκονται υπό κεντρικό σχεδιασμό να έχουν τη δυνατότητα και άμεσων συνεργασιών μεταξύ τους, κατόπιν δικής τους πρωτοβουλίας, στο πλαίσιο της οριζόντιας σύναψης συμβάσεων (Laibman, 2001: 91-92). Για τις συμβάσεις αυτές οι επιχειρήσεις θα πρέπει να ενημερώνουν τα ανώτερα όργανα, τα οποία θα παρεμβαίνουν μόνο στις περιπτώσεις που υπάρχει ανάγκη.

Βεβαίως, τέτοιου είδους οριζόντιες σχέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων που βρίσκονται υπό κεντρικό σχεδιασμό δεν μπορούν να μην είναι εμπορευματικές, με αντίστοιχη ευελιξία τιμών στις μεταξύ τους ανταλλαγές που θα αποκλίνουν από τις τιμές του σχεδίου (Laibman, 2001: 92).

Ειρήσθω εν παρόδω ότι τέτοιου είδους αυθόρμητες και άτυπες (παράτυπες) οριζόντιες σχέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων είχαν αναπτυχθεί και στην ΕΣΣΔ, παίρνοντας κυρίως τη μορφή του αντιπραγματισμού. Αν και δεν ήταν επιτρεπτές, γίνονταν ανεκτές από τα διοικητικά όργανα, διότι ήταν απαραίτητες για την ίδια τη λειτουργία των επιχειρήσεων, μιας και κάλυπταν τα κενά και τις αστοχίες των σχεδίων.

Αν λάβουμε υπόψη την αναγκαιότητα οι σχέσεις των κρατικών επιχειρήσεων που βρίσκονται υπό άμεσα σχεδιοποιημένη διεύθυνση να μην ρυθμίζονται πλήρως από άτεγκτα σχέδια και αντίστοιχες διοικητικές εντολές, τότε η κεντρική διεύθυνσή τους μπορεί να έχει και τη μορφή μακροπρόθεσμων συμφωνιών κέντρου-επιχειρήσεων (ομίλων επιχειρήσεων κ.λπ.).

Τα όργανα κεντρικού σχεδιασμού με βάση εκτιμήσεις για τις δυνατότητες και προοπτικές τεχνολογικής εξέλιξης μπορούν να ανακοινώνουν ένα προκαταρκτικό στρατηγικό σχέδιο παραγωγής με ορισμένους γενικούς στόχους και οι επιχειρήσεις να υποβάλουν τις προτάσεις τους για τους όρους βάσει των οποίων θα μπορούσαν να υλοποιήσουν το μέρος που τους αναλογεί, προσδιορίζοντας την ποικιλία προϊόντων και υπηρεσιών, την ποιότητα, τα χρονικά όρια και τις τιμές. Με τη σειρά τους οι αρχές σχεδιασμού μπορούν να καταναίμουν τις παραγγελίες στους καλύτερους πλειοδότες, κρίνοντας τους υπό το πρίσμα των αναγκών της εθνικής οικονομίας. Από τη στιγμή που μια επιχείρηση θα δεχόταν την προσφορά θα δεσμευόταν βάσει συμφωνίας για την υλοποίησή της. Τα προϊόντα που θα παράγονταν βάσει μιας τέτοιας συμφωνίας θα μπορούσαν να διοχετευτούν στην αγορά από ειδικούς κρατικούς εμπορικούς οργανισμούς, ενώ όποια προϊόντα θα παράγονταν πέραν της συμφωνίας θα μπορούσαν να διοχετευτούν στην ελεύθερη αγορά (Немчинов, 1965: 40-41, 43).

Έτσι, ο κεντρικός σχεδιασμός θα επικεντρωνόταν στον προσδιορισμό των τελικών προϊόντων, των τελικών επιδιωκόμενων τεχνολογικών και παραγωγικών αποτελεσμάτων και όχι των ενδιάμεσων διαδικασιών που οδηγούν σ' αυτά.

Μιας τέτοιας μορφής σχεδιοποιημένη διεύθυνση βάσει συμφωνιών θα επέτρεπε να αναδειχθούν οι πιο τολμηρές επιχειρήσεις, αυτές που είναι περισσότερο έτοιμες να αναλάβουν πιο τολμηρά σχέδια, αποκαλύπτοντας λανθάνουσες δυνατότητες της οικονομίας.

Γενικότερα, οι λειτουργούσες υπό άμεση σχεδιοποιημένη διεύθυνση επιχειρήσεις μπορούν να συνδυάζουν την εκπλήρωση συμφωνιών με το κράτος βάσει του κεντρικού σχεδίου για την παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων και υπηρεσιών με τη δυνατότητα προσφοράς στην ελεύθερη αγορά των επιπλέον προϊόντων και υπηρεσιών που μπορούν να παράγουν. Κατ' αυτό τον τρόπο μπορούν να εφαρμόζονται πρακτικές διοικητικού σχεδιασμού της παραγωγής

και λογιστικού υπολογισμού των τιμών, ενώ η δυνατότητα προσφοράς και απόκτησης εξοπλισμού στην ελεύθερη αγορά θα προσφέρει ευελιξία στις επιχειρήσεις σε ό,τι αφορά τη διεύθυνση και τροποποίηση της δραστηριότητάς τους.

Κεντρικός σχεδιασμός και τιμές

Βεβαίως, ο κεντρικός σχεδιασμός θα πρέπει να έχει κάποιο σύστημα υπολογισμού του οικονομικού κόστους και των οικονομικών οφελών, γεγονός που απαιτεί ένα κατάλληλο σύστημα τιμών. Οι τιμές στο σοσιαλισμό αποτελούν αφενός μέσο διανομής, αφετέρου μέσο οικονομικής λογιστικής (Lange, 1958: 13).

Όπως θέτει το ζήτημα ο Λέιμπμαν στον τομέα της οικονομίας που βρίσκεται υπό άμεσα σχεδιοποιημένη διεύθυνση ο συντονισμός της λειτουργίας των επιχειρήσεων συνάπτεται κυρίως με τον ορισμό των τιμών και όχι των παραγόμενων ποσοτήτων (Laibman, 2001: 92).

Οι τιμές αποτελούν ένα εξαιρετικά σημασίας πληροφοριακό σύστημα, χωρίς το οποίο δεν είναι δυνατή η λήψη οικονομικών αποφάσεων. Μια σοσιαλιστική οικονομία στην οποία τα καταναλωτικά αγαθά δεν κατανέμονται με δελτίο (ποσοστώσεις) και οι επιχειρήσεις αγοράζουν και πωλούν τα προϊόντα τους, θα πρέπει να λειτουργεί με τιμές αγοράς, οι οποίες δίνουν κρίσιμες πληροφορίες για τις συνεχώς μεταβαλλόμενες απαιτήσεις, καθώς και τις μεταβαλλόμενες συνθήκες παραγωγής, για τις βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις στις συνθήκες ζήτησης και προσφοράς.

Βεβαίως, οι τιμές αγοράς δεν συνιστούν πανάκεια δεδομένου ότι καταγράφουν αντιδράσεις σε απρόβλεπτες αλλαγές και διακυμάνσεις *post factum*, όταν δηλαδή αυτές έχουν ήδη συμβεί και οι τρόποι αντιμετώπισής τους είναι πλέον περιορισμένοι. Η δε συχνή αλλαγή τους εκθέτει τις επιχειρήσεις σε κατάσταση αβεβαιότητας, δυσκολεύοντας σημαντικά τον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό της δραστηριότητάς τους. Γι' αυτό και οι τιμές αγοράς θα πρέπει να βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με ένα σύστημα τιμών

σχεδίου-λογιστικών τιμών, στο οποίο θα αποκρυσταλλώνονται οι γενικές ρυθμίσεις και αναλογίες που προβλέπονται από το κεντρικό σχέδιο, με τρόπο ώστε να περιορίζεται η έκταση των απρόβλεπτων αποκλίσεων και μεταβολών στη σχέση μεταξύ ζήτησης και προσφοράς.

Οι λογιστικές τιμές στον σοσιαλιστικό σχεδιασμό αντικατοπτρίζουν το κοινωνικό κόστος παραγωγής των διαφόρων προϊόντων, όπως αυτό αποτιμάται από μια σφαιρική θεώρηση της οικονομίας, των προοπτικών και προτεραιοτήτων ανάπτυξής της. Μπορούν να υπολογίζονται με βάση το οριακό κόστος παραγωγής (το κόστος παραγωγής ομάδας επιχειρήσεων που έχουν το υψηλότερο κόστος στον κλάδο) συν ένα ποσοστό κέρδους, το οποίο χρησιμεύει στην κάλυψη της συσσώρευσης και της συλλογικής κατανάλωσης της κοινωνίας ή να έχουν τη μορφή σκιωδών τιμών (Αντικειμενικά Καθορισμένων Εκτιμήσεων), οι οποίες θα εκφράζουν και τη σχέση μεταξύ της σπάνης των διάφορων πόρων και των προβλεπόμενων χρήσεων του σχεδίου. Ζητούμενο είναι οι λογιστικές τιμές να καθιστούν εφικτή τη μοντελοποίηση της οικονομίας, με τρόπο ώστε να μπορούν να προβλεφθούν οι αλυσιδωτές συνέπειες στο κόστος παραγωγής από τη χρήση εναλλακτικών πόρων. Οι λογιστικές τιμές θα πρέπει να λειτουργούν ως χάρτης προσανατολισμού των επιχειρήσεων στις επιλογές τους, ο οποίος θα αποτυπώνει τα προβλεπόμενα κόστη που συνάπτονται με τις βέλτιστες –σύμφωνα με το σχέδιο– χρήσεις των πόρων.

Σαφώς οι λογιστικές τιμές μπορεί να διαφέρουν σημαντικά από τις τιμές αγοράς, ενώ η σύγκριση μεταξύ τους και ο εντοπισμός των αυξομειώσεων στις τιμές αγοράς σε σχέση με τις λογιστικές τιμές αποτελεί σημαντικό δείκτη για τον οικονομικό σχεδιασμό.

Αναφορικά με το ζήτημα των τιμών στον σοσιαλισμό σε συνάρτηση με το ευρύτερο ζήτημα του οικονομικού υπολογισμού είναι σκόπιμο να εξετάσουμε την άποψη που διατύπωσαν ο Πωλ Κόκσοτ (Paul Cockshott) και ο Αλλίν Κόττρελ (Allin Cottrell). Οι δύο τους εισηγήθηκαν

την υιοθέτηση της πρότασης του Μαρξ για τιμολόγηση των αγαθών με βάση το άμεσο ή έμμεσο εργασιακό περιεχόμενο των προϊόντων, την εργασιακή τους αξία (Cockshott – Cottrell, 1993: 109). Η πρόταση αυτή εντάσσεται στην ευρύτερη αντίληψή τους για τη δυνατότητα σχεδιασμού των παραγωγικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ των επιχειρήσεων σε είδος, με τη μορφή ισολογισμών εισροών-εκροών, βάσει των δυνατοτήτων που προσφέρουν οι σύγχρονες τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνίας, τα συστήματα κωδικοποίησης προϊόντων και ελέγχου των αποθεμάτων.

Βεβαίως ο Κόκσοτ και ο Κόττρελ αναγνωρίζουν ότι ένα προϊόν που ενσωματώνει συγκεκριμένο αριθμό ωρών κοινωνικής εργασίας δεν μας λέει τίποτε για τη χρησιμότητά του και τις προτιμήσεις των καταναλωτών (Cockshott – Cottrell, 1993: 110). Γι' αυτό και εισηγούνται την ύπαρξη ενός είδους αγοράς για τα καταναλωτικά αγαθά, τα οποία θα πωλούνται με βάση όχι τις εργασιακές τους αξίες, αλλά τιμές εκκαθάρισης αγοράς (Cockshott – Cottrell, 1993: 69). Τα δε παραγωγικά αγαθά θα τοποθετούνται με βάση μόνο τις προβλέψεις του σχεδίου και, συνεπώς, δεν θα αποτελούν εμπορεύματα.

Σύμφωνα με την πρόταση του Κόκσοτ και του Κόττρελ, όλα τα καταναλωτικά αγαθά θα αποκτούν μια αρχική τιμή σε εργασιακές αξίες, η οποία θα δηλώνει τη συνολική ποσότητα κοινωνικής εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή τους, άμεσα ή έμμεσα. Όμως, οι πραγματικές τιμές πώλησής τους θα αυξομειώνονται ευέλικτα ανάλογα με τη σχέση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, έως ότου επιτευχθεί τιμή εκκαθάρισης αγοράς. Έτσι, θα προκύπτει μια αναλογία της τιμής εκκαθάρισης αγοράς προς την εργασιακή αξία, την οποία οι υπεύθυνοι του κεντρικού σχεδιασμού θα υπολογίζουν για κάθε καταναλωτικό αγαθό. Ο λόγος μεταξύ της τιμής εκκαθάρισης αγοράς και της εργασιακής αξίας θα επιτρέπει στους υπεύθυνους του σχεδιασμού να αποφασίζουν, αν θα πρέπει να αυξηθεί η παραγωγή ενός προϊόντος – στην περίπτωση που ο λόγος

είναι μεγαλύτερος του 1.0 ή να μειωθεί, στην περίπτωση που ο λόγος είναι μικρότερος του 1.0 (Cockshott – Cottrell, 1993: 103). Οι αναλογίες αυτές θα προσφέρουν ένα μέτρο αποτελεσματικότητας της κοινωνικής εργασίας, όσον αφορά την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών.

Η εν λόγω προσέγγιση του Κόκσοτ και του Κόττρελ αναγνωρίζει την ανάγκη ανταπόκρισης της σοσιαλιστικής οικονομίας στην καταναλωτική ζήτηση. Δεδομένου όμως ότι τα μέσα παραγωγής δεν θα διατίθενται ως εμπορεύματα, προκύπτει το ερώτημα πώς θα ελέγχονται οι επιχειρήσεις που θα ζητούν υπερβολικό όγκο παραγωγικών πόρων; Η απάντηση του Κόκσοτ και του Κόττρελ είναι ότι οι επιχειρήσεις που θα παράγουν καταναλωτικά αγαθά θα ελέγχονται μέσω της διαφοράς μεταξύ της τιμής εκκαθάρισης αγοράς ενός προϊόντος και της εργασιακής του αξίας. Η ζήτηση υπερβολικών πόρων θα έχει ως συνέπεια την αύξηση της εργασιακής αξίας του προϊόντος και τη μείωση του λόγου της τιμής αγοράς προς την εργασιακή αξία του. Όσον αφορά τα μέσα που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών, τα οποία δεν θα έχουν τιμές αγοράς, η αξιολόγηση της κοινωνικής αποτελεσματικότητας θα γίνεται έμμεσα, διαμέσου των τιμών των καταναλωτικών αγαθών για τα οποία θα αποτελούν εισροές (Cockshott and Cottrell, 1993: 115).

Σε περιπτώσεις άλλων προϊόντων που δεν αποτελούν καταναλωτικά αγαθά ούτε εισροές στην παραγωγή αυτών και δεδομένου ότι δεν θα έχουν τιμές αγοράς, η αξιολόγηση της δραστηριότητας των επιχειρήσεων θα γίνεται μόνο με βάση τον υπολογισμό της εργασιακής αξίας αυτών των προϊόντων. Από τη στιγμή που θα υπάρχουν περισσότεροι του ενός παραγωγοί του ίδιου προϊόντος, οι υπεύθυνοι του σχεδιασμού μπορούν να συγκρίνουν τις εργασιακές αξίες των προϊόντων σε διαφορετικές επιχειρήσεις. Έτσι, θα υφίσταται ένα είδος ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων για τη μείωση της εργασιακής αξίας των προϊόντων και για τον λόγο αυτό η ύπαρξη μονοπωλιακού προμηθευτή κάποιου

προϊόντος θα πρέπει να αποφευχθεί (Cockshott – Cottrell, 1993: 117).

Η άποψη αυτή του Κόκσοτ και του Κόττρελ ότι όλα τα μέσα παραγωγής στον σοσιαλισμό δεν θα αποτελούν εμπορεύματα και συνακόλουθα θα κατανέμονται με διοικητικό τρόπο δημιουργεί σημαντικές δυσκολίες, δεδομένου ότι ακυρώνει τη δυνατότητα των άμεσων παραγωγών να επιλέγουν τα μέσα με τα οποία θα παράγουν. Η απάντηση του Κόκσοτ ότι με τη χρήση των μεθόδων γραμμικού προγραμματισμού σε συνάρτηση με τη σύγχρονη τεχνολογία των υπολογιστών μπορεί να λυθεί το ζήτημα της βέλτιστης επιλογής μέσων παραγωγής για διάφορες χρήσεις δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητική (Cockshott, 2007: 14-17).

Δεδομένου ότι οι χρήσεις των μέσων παραγωγής είναι ευρύτατες και μάλιστα διαφοροποιούνται σημαντικά από κλάδο σε κλάδο (φέρ' ειπείν από τη μικροηλεκτρονική και τη ναυτοτεχνολογία, στη μεταλλουργία και τις μηχανοκατασκευές, την αγροτική οικονομία και τους κλάδους των υπηρεσιών), η ιδέα ότι ένα κέντρο θα μπορεί να αποφασίζει για την τοποθέτηση των παραγωγικών πόρων, τις αναλογίες αυτής της τοποθέτησης στις ποσοτικές και ποιοτικές διαστάσεις τους, αδιαφορώντας για τη ζήτηση που υπάρχει γι' αυτούς (καθώς και για την αξιολόγησή τους διαμέσου της ζήτησης) ενέχει την αναπαραγωγή των γνωστών προβλημάτων δυσκαμψίας που αντιμετώπιζε η σοβιετική οικονομία, την απουσία κινήτρων για την ανανέωση αλλά και εξειδίκευση του εξοπλισμού, καθώς και για την ανίχνευση νέων πεδίων εφαρμογής του.

Τα μέσα παραγωγής της σοσιαλιστικής οικονομίας μπορούν αφετηριακά να τιμολογούνται με βάση τις εργασιακές τους αξίες, οι οποίες σε επίπεδο κεντρικού σχεδιασμού αποτυπώνουν το κοινωνικό κόστος παραγωγής τους. Θα πρέπει όμως να υπάρχει η δυνατότητα καταγραφής και των προτιμήσεων των διαφόρων χρηστών τους, διαμέσου τιμών αγοράς που θα αυξομειώνονται σε σχέση με την εργασιακή τους αξία.

Αν, λοιπόν, οι εργασιακές αξίες μπορούν να λειτουργήσουν ως λογιστικές τι-

μές για τον κεντρικό σχεδιασμό της οικονομίας, θα πρέπει να αντιπαραβάλλονται για όλα τα προϊόντα που τιμολογούνται με αυτές με τις αντίστοιχες τιμές εκκαθάρισης αγοράς, ώστε να αποτιμάται η απόσταση του σχεδίου από την πραγματική ζήτηση και χρήση των προϊόντων που παράγονται στο πλαίσιο του.

Όσον αφορά την τιμολόγηση βάσει εργασιακών αξιών τίθεται το ζήτημα της διαφοράς των δαπανών εργασίας (ακριβέστερα, εργατικής δύναμης) στη μονάδα χρόνου.

Αν η εργασία αφορούσε μόνο ομοιογενείς δαπάνες φυσικής ενέργειας, τότε θα ήταν εύκολο αυτές να μετρηθούν με τη μονάδα του χρόνου. Η μεγάλη δυσκολία εφαρμογής αυτής της πρότασης του Μαρξ συνίσταται στο ότι, όχι μόνο οι εργασιακές δαπάνες στη μονάδα του χρόνου δεν είναι ομοιογενείς, αλλά και η σταδιακά αυξανόμενη ειδικευμένη εργασία, στο βαθμό που αφορά εργασία κατεξοχήν διανοητική (ερευνητική, διευθυντική, οργανωτική, διαγνωστική, εφαρμογής επιστημονικών γνώσεων, εκπαιδευτική, καλλιτεχνική) δεν είναι μετρήσιμη.

Αν μπορούμε να φανταστούμε τη σοσιαλιστική κοινωνία του μέλλοντος, τότε αυτή –δεδομένων των σύγχρονων τάσεων εξέλιξης της εργασίας– θα διακρίνεται οπωσδήποτε από την κυριαρχία της υψηλά ειδικευμένης διανοητικής εργασίας. Στην περίπτωση της διανοητικής εργασίας ο χρόνος εργασίας, καθώς και ο χρόνος δημιουργίας των απαραίτητων ικανοτήτων δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να υπολογιστεί με σαφήνεια και, συνακόλουθα, ο χρόνος δαπάνης της ειδικευμένης διανοητικής εργασίας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να τιμολογηθούν τα προϊόντα που παράγει.

Ο Κόκσοτ και ο Κόττρελ αναγνωρίζουν ότι σε μια σοσιαλιστική κοινωνία οι εργαζόμενοι θα διαφέρουν μεταξύ τους ως προς την εκπαίδευση και την εμπειρία και ότι άτομα με περισσότερες δεξιότητες και ικανότητες θα πρέπει να λαμβάνουν μεγαλύτερη αμοιβή από άτομα με λιγότερες (Cockshott – Cottrell, 1993: 29). Επίσης αναγνωρίζουν ότι μπορούν

να υπάρξουν ελλείψεις σε ορισμένες δεξιότητες σε σχέση με τη ζήτηση εκ μέρους της κοινωνίας γι' αυτό και θα πρέπει να υπάρχει μηχανισμός αύξησης της προσφοράς με αντίστοιχη αύξηση της αμοιβής (Cockshott and Cottrell, 1993: 31).

Δεδομένου, λοιπόν, ότι αντιλαμβάνονται πως η εργασία που θα ενσαρκώνεται στη μονάδα του χρόνου δεν θα είναι ομοιογενής και ότι θα υπάρχει αναπόφευκτα και το ζήτημα της αντιστοιχίας της ζήτησης εργασίας προς την προσφορά (και συνεπώς θα υφίσταται ως ένα βαθμό και η ελεύθερη διακύμανση των αμοιβών των εργαζομένων), φαντάζει προβληματική η άποψή τους ότι ο χρόνος εργασίας αρκεί για την τιμολόγηση όλων των προϊόντων, των δε μέσων παραγωγής μόνο με βάση τον χρόνο αυτό.

Το ζήτημα της τιμολόγησης με βάση εργασιακές αξίες προϋποθέτει ένα σύστημα εξομίωσης διαφορετικών εργασιακών δαπανών. Ο Κόκσοτ υποστηρίζει ότι το πρόβλημα μπορεί να λυθεί με την αντιμετώπιση της ειδικευμένης εργασίας, είτε όπως ο Μαρξ αντιμετωπίζει τα μέσα παραγωγής στο *Κεφάλαιο*, δηλαδή ως παρηγμένη εισροή, η αξία της οποίας (εννοεί των ειδικευμένων εργασιακών ικανοτήτων) μεταφέρεται στο παραγόμενο προϊόν, είτε όπως πρότεινε ο Καντορόβιτς, να προσδίδονται δηλαδή στις διάφορες βαθμίδες εξειδικευμένης εργασίας διαφορετικές Αντικειμενικά Καθορισμένες Εκτιμήσεις στη βάση της διαφορετικής παραγωγικότητάς τους (Cockshott, 2007: 19).

Ας σημειώσουμε ότι αν οι δαπάνες εργασίας στη μονάδα του χρόνου χρησιμοποιηθούν σε μια σοσιαλιστική οικονομία για την τιμολόγηση των προϊόντων, θα πρόκειται για λογιστικές τιμές, οι οποίες θα αποτυπώνουν το κοινωνικό κόστος παραγωγής. Όχι όμως για τελικές τιμές. Επίσης, θα πρόκειται για δαπάνες που θα μετριοούνται σε συμβατικές μονάδες χρόνου και όχι σε πραγματικές. Με άλλα λόγια, προκειμένου να επιτευχθεί η εξομίωση των εργασιακών δαπανών, κάθε μονάδα χρόνου θα πρέπει να πολλαπλασιάζεται με συγκεκριμένο συντελεστή,

διαφορετικό για διαφορετικές βαθμίδες εξειδικευμένης-σύνθετης εργασίας σε σχέση με μια βαθμίδα απλής εργασίας.

Βεβαίως, στον βαθμό που θα διατηρούνται σημαντικές διαφορές-αντιθέσεις στο χαρακτήρα της εργασίας (μεταξύ αφενός ξεκούραστης, δημιουργικής, διανοητικής και αφετέρου κοπιώδους, μονότονης, ανθυγιεινής, χειρωνακτικής εργασίας) και ο μισθός θα παραμένει καθοριστικό κίνητρο εργασιακής προσπάθειας θα διατηρείται ο σημαντικός ρόλος της σχέσης μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας για την κατανομή εργαζομένων σε εργασιακές θέσεις (δεδομένου ότι η κατανομή αυτή βάσει δι-οικητικών εντολών δεν είναι θεμιτή) και αντίστοιχα η, ως ένα βαθμό, διακύμανση των μισθών με βάση τη σχέση αυτή.

Ξεχωριστό ζήτημα αποτελεί ο υπολογισμός στην τιμολόγηση των προϊόντων της σπάνης των πρώτων υλών. Η αντιμετώπιση αυτού του ζητήματος σαφώς δεν είναι εύκολη. Από τη σκοπιά των λογιστικών τιμών που χρησιμοποιούνται για τη μοντελοποίηση της σχεδιασμένης οικονομίας όσον αφορά τις πρώτες ύλες θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σκιώδεις τιμές, οι οποίες θα προσδιόριζαν διαφορετικές βαθμίδες σπάνης των υλών αυτών σε σχέση με τις χρήσεις που προβλέπουν οι στόχοι του σχεδίου. Ωστόσο, στο βαθμό που θα υπάρχει και ελεύθερη αγορά πρώτων υλών η τιμολόγησή τους δεν μπορεί να μην επηρεάζεται από τη σχέση προσφοράς και ζήτησης.

Πέραν όμως των τιμών και τον οικονομικό υπολογισμό σε χρήμα, η διεύθυνση της σοσιαλιστικής οικονομίας θα πρέπει να χρησιμοποιεί για τον σχεδιασμό και την αξιολόγηση της δραστηριότητας των επιχειρήσεων και μεθόδους υπολογισμού σε είδος. Ο υπολογισμός σε είδος μπορεί να συμπεριλαμβάνει κρίσιμα στοιχεία της παραγωγής όπως είναι οι δαπάνες ενέργειας και πρώτων υλών, οι εκπομπές ρύπων, ο όγκος χειρωνακτικής εργασίας κ.ά., μετρημένα σε διάφορες μονάδες αλλά και κωδικοποιημένα σε ειδικές νόρμες παραγωγής (προδιαγραφές, παραμέτρους), που λειτουργούν στο πλαίσιο του κεντρικού σχεδιασμού

ως συμπληρωματικές κατευθύνσεις-εντολές προς τις επιχειρήσεις, αλλά και ως δείκτης μέτρησης της αποτελεσματικότητάς τους. Οι νόρμες παραγωγής (τοπικής, περιφερειακής ή γενικής κλίμακας) μπορούν να λειτουργούν ως μέσα τεχνικού εξορθολογισμού της παραγωγικής δραστηριότητας, αλλά και ως μέσα κοινωνικού ελέγχου επί αυτής.

Εμβληματικός υποστηρικτής του υπολογισμού σε είδος στον σοσιαλισμό υπήρξε ο Όττο Νέουραθ (Otto Neurath). Κατά την άποψή του, η σοσιαλιστική οικονομία θα πρέπει να είναι προσανατολισμένη στην επίτευξη του μέγιστου της ευτυχίας και της ποιότητας ζωής των ανθρώπων, κάτι που απαιτεί σφαιρική αντίληψη των ανθρώπινων αναγκών. Έτσι, στους υπολογισμούς της θα πρέπει να συμπεριλάβει ζητήματα, όπως είναι ο φόρτος εργασίας, η εργασιακή κόπωση, το επίπεδο νοσηρότητας και θνησιμότητας, η ικανοποίηση σε είδη διατροφής και ένδυσης, η πρόσβαση στη στέγη, οι εκπαιδευτικές δυνατότητες, η διασκέδαση, ο ελεύθερος χρόνος, τα οποία δεν μετρώνται με μία μονάδα μόνο μέτρησης. Ο Νέουραθ εισηγήθηκε τη συγκρότηση ενός καταλόγου τέτοιων ζητημάτων που αφορούν το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων, βάσει του οποίου θα αποτιμώνται τόσο οι παράγοντες που το αυξάνουν όσο και εκείνοι που το μειώνουν (Neurath, 2004).

Είναι σαφές ότι μια σοσιαλιστική οικονομία που είναι προσανατολισμένη στην ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών για τον κεντρικό σχεδιασμό της παραγωγικής δραστηριότητας θα χρειάζεται οπωσδήποτε σύνθετους υπολογισμούς που αφορούν το βιοτικό επίπεδο με διαφορετικές μονάδες μέτρησης (π.χ. δείκτες μόλυνσης της ατμόσφαιρας, αριθμός νοσοκομειακών κλινών και ιατρών ανά συγκεκριμένο αριθμό πολιτών, επίπεδα εκπαίδευσης του πληθυσμού, δείκτες νοσηρότητας και θνησιμότητας, αριθμός εργασιακών ατυχημάτων κ.ά.). Από αυτή τη σκοπιά η σοσιαλιστική οικονομία θα μπορεί καλύτερα να ανταποκρίνεται σε ζητήματα που αφορούν συλλογικές ανάγκες και που λόγω της φύσης

τους δεν μπορούν να ικανοποιηθούν στην οικονομία της καπιταλιστικής αγοράς.

Βεβαίως, καμία σύγχρονη οικονομία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς μια καθολική μονάδα μέτρησης και τέτοια είναι μόνο το χρήμα. Ο υπολογισμός σε είδος σε μια σοσιαλιστική κοινωνία μπορεί να είναι χρήσιμος σε συνάρτηση με τον υπολογισμό σε χρηματικές τιμές. Καθοριστικής σημασίας είναι ο συνδυασμός των δύο μορφών υπολογισμού να καταλήγει σε σαφείς δείκτες αποτίμησης της λειτουργίας των επιχειρήσεων και σχηματισμού του ταμείου επιβράβυσής τους.

Αντί επιλόγου

Η θεωρητική αναφορά στον σοσιαλισμό-κομμουνισμό σημαίνει αναφορά

στο μέλλον, στις προοπτικές κοινωνικής εξέλιξης. Εγχείρημα από τη φύση του εξαιρετικά δύσκολο, εκτεθειμένο στην απροσδιοριστία που αντιμετωπίζει κάθε απόπειρα ανίχνευσης του μέλλοντος.

Το σύγχρονο κομμουνιστικό κίνημα και η μαρξιστική σκέψη, σε συνθήκες παγκόσμιων υποχώρησής τους, είτε το αποφεύγουν, είτε το προσεγγίζουν με αφηρημένο και στερεότυπο τρόπο. Ωστόσο, ο αγώνας για τον σοσιαλισμό δεν μπορεί να παραγνωρίζεται τα κρίσιμα ερωτήματα που έθεσε η πορεία των πρώτων σοσιαλιστικών καθεστώτων, τα οποία απαιτούν πρωτότυπες απαντήσεις. Χωρίς την επιτυχή αναμέτρηση με τα ερωτήματα αυτά οι δυνάμεις του σοσιαλισμού δύσκολα θα μπορούν να έχουν συγκροτημένη στρατηγική και πρωταγωνιστική παρουσία στα ιστορικά γεγονότα. **T**

b

Adam, J. (1993) *Planning and Market in Soviet and East European Thought, 1960s-1992*, NY: St. Martin's Press.

Central Committee of the Communist Party of China (2016), *The 13th Five-Year Plan for Economic and Social Development of the People's Republic of China (2016-2020)*, Πεκίνο: Central Compilation & Translation Press,

Chow, G.C. (2005), «The Role of Planning in China's Market Economy», *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 3(3), 193-203.

Cockshott, P. (2007), «Mises, Kantorovich and Economic Computation», *MPRA*, № 6063, 1-21.

Cockshott, W. P. – Cottrell, A. (1993) *Towards a New Socialism*, Νότινγχαμ: Spokesman.

Elman, M. (1968), «Optimal planning», *Soviet Studies*, 20(1), 112-136.

Gardner, R. (1990), «L.V. Kantorovich: The Price Implications of Optimal Planning», *Journal of Economic Literature*, 28(2), 638-648.

Gindin, S. (2018), «Socialism for Realists», *Catalyst*, 2(3), Ανακτηθέν από: <https://catalyst-journal.com/vol2/no3/socialism-for-realists>.

Greenwood, D. (2006), «Commensurability and beyond: from Mises and Neurath to the future of the socialist calculation debate», *Economy and Society*, 35(1), 65-90.

Hahnel, R. (2012), *Of the People, By the People: The case for a participatory economy*, Soapbox Press.

Hayek, F.A. (1945), «The use of knowledge in society» *The American Economic Review*, 35(4), 519-530.

Itoh, M. (1995), *Political Economy for Socialism*, Νέα Υόρκη: St. Martin's Press.

Канторович, Л.В. (1960), *Экономический расчет наилучшего использования ресурсов*, Μόσχα: Изд. Академия наук СССР.

Kotz, D.M. (2002), «Socialism and Innovation», *Science and Society*, 66(1), 94-115.

Laibman, D. (1992), «Market and Plan: The Evolution of Socialist Social Structures in History and Theory» *Science & Society*, 56(1), 60-91.

Laibman, D. (2001), «Contours of the Maturing Socialist Economy», *Historical Materialism*, vol. 9, 85-110.

Laibman, D. (2014) «Horizontalism and Idealism in Socialist Imagination: An

Appraisal of the Participatory Economy», *Science & Society*, 78(2), 207-234.

Lange, O. (1958) «The role of planning in socialist economy», *Indian Economic Review*, 4(2), 1-15.

Mazzucato, M. (2015), *Το επιχειρηματικό κράτος. Ανατρέποντας τους μύθους*, Αθήνα: Κριτική.

Немчинов, В.С. (1965), *О дальнейшем совершенствовании планирования и управления народным хозяйством*, Μόσχα: Изд. «Экономика».

Neurath, O. (2004), «Inventory of the Standard of Living», στο: T.S. Uebel – R.S. Cohen, (επ.) (2004), *Otto Neurath: Economic Writings: Selections 1904-1945*, Ντόρντρεχτ: Kluwer Academic.

Phillips, L. – Rozworski, M. (2019), *The People's Republic of Walmart*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Verso.

Στάλιν, Ι.Β. (1998), *Οικονομικά προβλήματα του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

von Mises, L. (1935) «Economic calculation in the socialist commonwealth» στο: F.A. Hayek (1935) (ed). *Collectivist Economic Planning*, Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul Ltd.